

Károly egy osztrák öregdiák egyesület tagjaként látogatott ide. Egy évre rá Ottó ismét feltűnt a magyar televízióban, de most már a Mátyás-templom előtt ülve nyilatkozott. Ennyire türelmes volt már a szovjet rendszer.

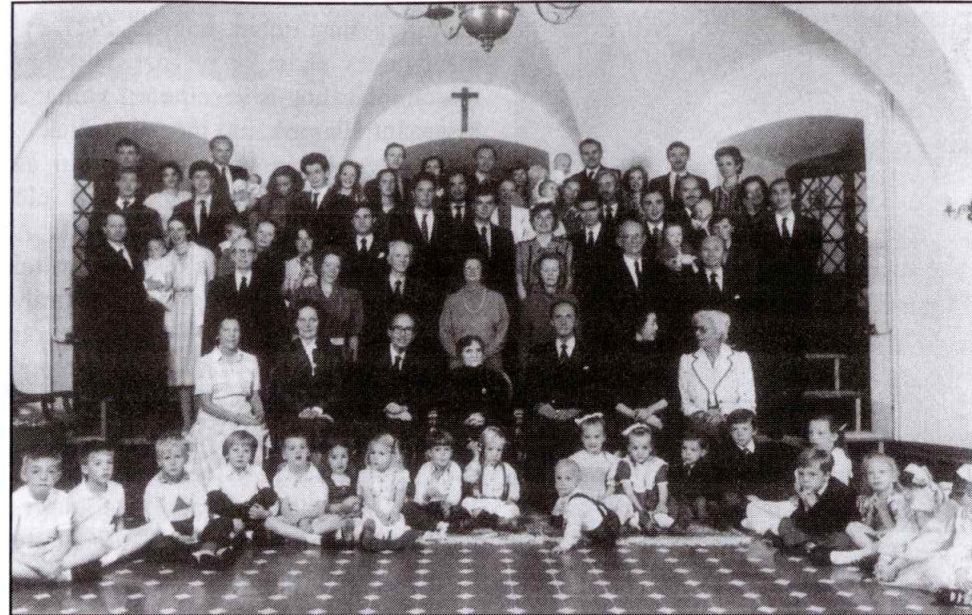
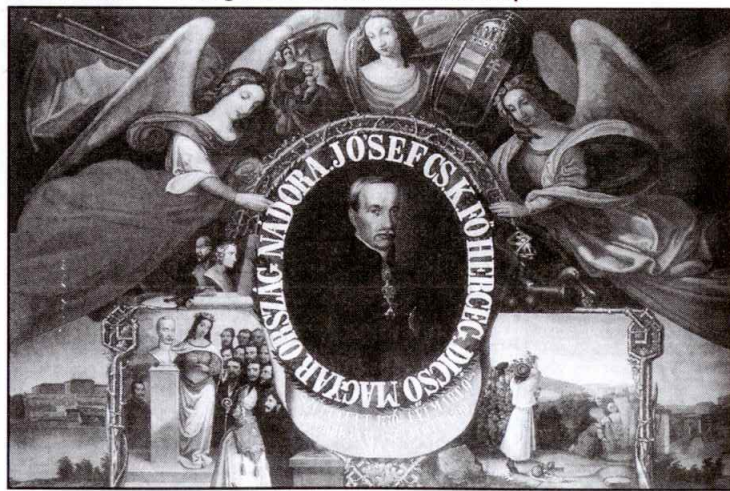
Az 1989. nyári nevezetes piknik óta aztán már egyre gyakoribb lettek Ottó magyarországi látogatásai. A budapesti ELTE díszdoktorává avatta. Itt és természetesen minden egyéb alkalommal magyarul beszélt, szabadon és választékosan. Gyakori látogatásai és a magyarok melletti fellépései révén azt lehet mondani, hogy *ő lett Magyarországon a legnépszerűbb Habsburg*. Ami persze reagálás is volt a pártállam olykor hisztérikus Habsburg-ellenességére, amely a két világháború közti függetlenségi történést álláspontot vitte tovább a jelszóval, hogy ez az igazi marxista álláspont. Ottó kisebbik fia, Habsburg György, aki német, spanyol és amerikai egyetemeken végezte tanulmányait, elsősorban történelemből, de mellette jogból és politikatudományból, üzletember lett, 1990-ben filmstúdiót alapított. 1996 óta feleségével együtt Budapesten lakik, még a Horn-kormány kérte fel őt, hogy legyen Magyarország utazó nagykövete Nyugaton. Ottó egyik leánya pedig Budapesten ment férjhez, a Mátyás-templomban volt az esküvő.

A „magyar” Habsburgok

1945-ben persze a magyarországi Habsburgoknak is el kellett menekülniük (Frigyes addigra már meghalt), az egykori legitimista-szabad királyválasztó ellentét is végleg eltűnt. A magyar ág azonban mégis felújította kapcsolatait.

Ez a magyar ág, mint már jeleztük, a Magyarország, különösen Buda és Pest

József nádor főherceg tiszteletére kiadott emléklap

Az egykori császárné, Zita 90. születésnapján gyermekei, unokái, dédunokái körében

fejlődésében elévülhetetlen érdemeket szerzett, fél évszázadig a nádori tisztséget viselő József leszármazottait jelenti. József nádor (1796–1847) életnagyságúnál nagyobb szobrát a pesti belvárosban még Rákosi Mátyás sem merte eltávolíttatni. Köztudomású, hogy az 1848-as forradalom első lázas napjaiban fiának, Istvánnak, aki 1847 óta ugyancsak nádor volt, Kossuth Lajos ajánlotta fel a magyar trónt. Ezt István visszautasította, de a magyar forradalom melletti tetteit Ferenc József anyyira zokon vette, hogy a németországi emigrációból csak egyszer engedte haza rövid időre. István fia volt az az ugyancsak József keresztnévű főherceg, aki a cigány nyelvvel tudományos alapon foglalkozott, összeállított cigány nyelvtant és egyéb cigány vonatkozású munkákat, birtokán cigányokat telepített le.

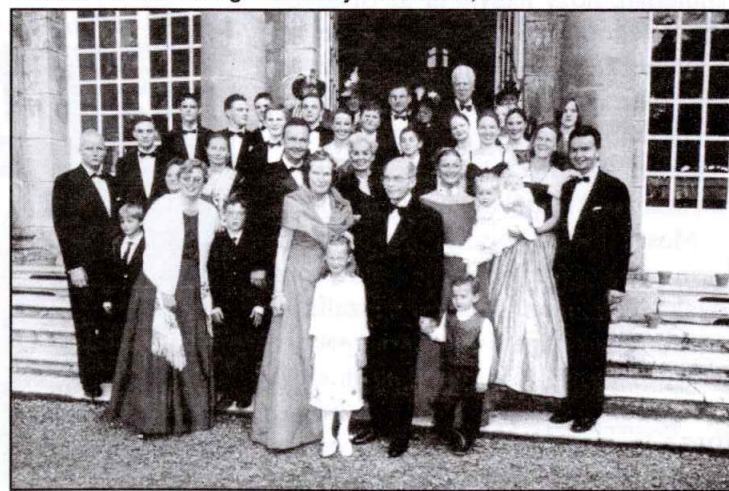
Fia, természetesen megint József, katona volt, az első világháborúban kü-

lönöző frontokon volt főparancsnok, a román fronton is, amikor az ország jó részét megszállták a központi hatalmak, valamint az olasz fronton. 1926–34 közt jelent meg hét kötetben „A világháború, amilyenek én láttam” c. visszaemlékezése. Többek között ez volt az indoka annak, hogy akadémikussá választották. Sőt, 1936–44 közt éppenséggel ő volt a Magyar Tudományos Akadémia elnöke! József 1962-ben halt meg német földön, de utódai folytatták a „magyar” Habsburg-imázst: unokája, József Árpád már több ízben járt Magyarországon és avatott vitézekké a második világháborúban harcolt magyarokat.

Magyarországon még nem emeltek szobrot Ferenc Józsefnek, mint 1945 után az osztrákok Bécsben, de a család megítélése mégis erősen változott a korábbi évtizedekhez képest.

NIEDERHAUSER EMIL

Családi fotó Habsburg Ottó aranylakodalmán, 2001

A VILÁG SZÁZ ÉVEL EZELETT

A „fekete” kontinens

Afrika a századfordulón

A 19. század végére Afrika teljes egészében európai fennhatóság alá került: a három nagyhatalom (Anglia, Franciaország és Németország) mellett további négy állam (Belgium, Portugália, Spanyolország és Olaszország) rendelkezett pozíciókkal a fekete kontinensen.

I. Kettős társadalom

Afrikában nem léteztek európai mintájú, szervezett politikai államok. A gazdasági színvonal alacsony volt. A kontinens megismerését, gazdasági, társadalmi viszonyainak feltárását késleltették az éghajlati-földrajzi nehézségek. Kivételt képezett Fokföld, ahol a hollandok (búrok) és az angolok (brítok) már bázisokat, telepeket működtettek, és ennek során összeütközésbe kerültek egymással.*

A gyarmati berendezkedés során a hódítók szinte teljesen figyelmen kívül hagyták az afrikai népek, a különféle területek sokféleségét, sajátosságait.

Dél-Afrika

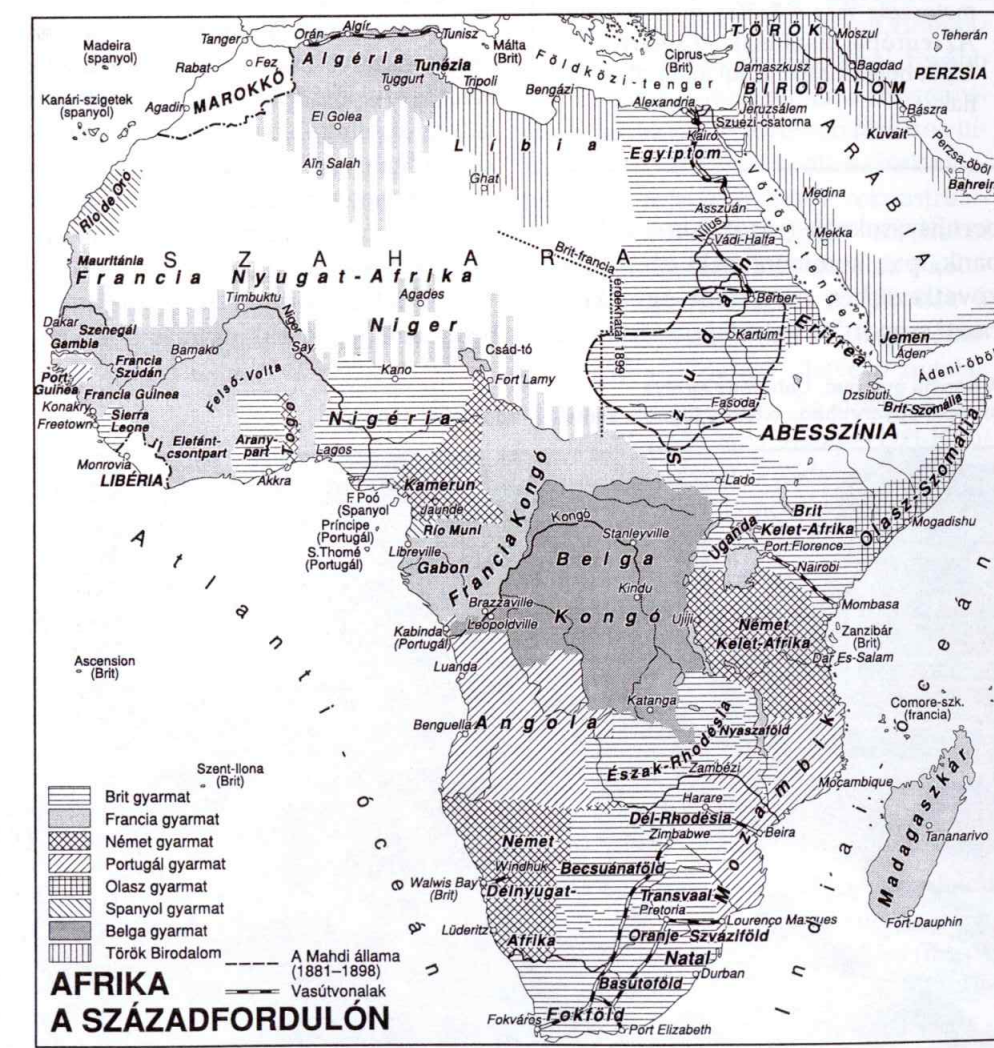
Dél-Afrikában a földterületek nagy része a Brit Korona birtoka lett, azt ültetvényesek és telepesek között osztották fel. A dél-afrikai „törzsek” népessége a megmaradt, számukra „fenntartott” területeken gazdálkodhatott. Többségüknek azonban a „fehérek” szolgálatába kellett állniuk. A dél-afrikai kapitalizmusban az afrikaiak különféle csoportjai a bérmunkásság, illetve a nincstelen szegények soraiba kerültek. A búrok ún. Nagy Vándorlásuk során új és új telepü-

Vö. Surányi Róbert: A viktoriánus Anglia c. cikkével, a História 2000/9–10. számában!

léseket hoztak létre, így alakult meg Orange Szabadállam, Transvaal (a későbbi Dél-Afrikai Köztársaság) és Natal.

Brit Közép-Afrika

Brit Közép-Afrikában a föld az afrikai törzsek közösségi birtokában maradt (főként a partvidéki sávban). A nagyváros, a telepesek igénye azonban a magántulajdon bevezetésére és az egyéni termelésre való áttérésre ösztönöztek.

A világ száz évvel ezelőtt – e címmel készítettünk összeállítást a História millenniumi évfolyamainak tervezésekor. Helyzetkép Európáról 1900 körül – ez volt a tematikája a 2000/9–10. számnak. 2001-ben folytatjuk a helyzetképek sorát az Európán kívüli világgal. Ez évi számainkban vesszük sorra Kína (2001/1), Japán (2001/2), India (2001/3), Észak-Amerika (2001/5–6), most Afrika, majd az arab világ, Dél-Amerika és Ausztrália történelmét. A kitágult világszemléletet világra nyitott történetiszemlélettel lehet megalapozni. Magunk, tanáraink, tanítványaink, olvasóink gondolkodásában.

Az afrikai kisparaszti gazdálkodás megindulása nyitott utat a gyarmatosítók által létesített központi infrastrukturális

Berlini konferencia Nyugat-Afrikáról

Az európai nagyhatalmak tárgyalássorozatát folytattak Berlinben 1884. november 15. és 1885. február 26. között a Kongó-medencével kapcsolatos kérdések rendezésére. A konferencián a hatalmak egymás afrikai gyarmati terjeszkedését próbálták meg korlátozni. (Magát a megbeszélést Portugália kezdeményezte, mert szerette volna hatalmát kiterjeszteni a Kongó folyó torkolatvidékére, illetve ezt az igényét próbálta a többi európai hatalommal elismertetni.)

A berlini konferencia általános határozata a Kongó-medencét semleges területnek nyilvánította. (Ez azonban nem akadályozta meg a szövetséges hatalmakat abban, hogy az első világháború idején a hadműveleteket ide is kiterjesszék.) A konferencia biztosította a Kongó-medencében jelenlevő valamennyi hatalom részére a kereskedelem és hajózás szabadságát, megtiltotta a rabszolga-kereskedelmet, és elvetette Portugália igényét a Kongó folyó torkolatára. Ez lehetővé tette a Kongói Független Állam létrehozását. (Ebben Nagy-Britannia, Franciaország és Németország már előzőleg megegyezett.) Az európai hatalmak elismerték II. Lipót belga királyt az állam uralkodójának.

F. I.

beruházásoknak (vasút, kereskedelem, bank, ipar, kommunikáció stb.). Ennek következtében megjelent egy „kiszorított csoport” a helyi lakosságon belül,

A francia gyarmat, Dahomey királya európai egyenruhába öltözve fogadja alattvalói hódolatát, 1908

és a bennszülött társadalom mind gyorsabban kezdett individualizálódni.

A franciák és a belgák fennhatósága alatti Kongó-vidék (Brazzaville- és Leopoldville-Kongó) az 1884–1885. évi berlini konferencia döntése alapján koncessziós használatba került. A rendkívüli méreteket öltő beruházásokon, bányákban és feldolgozó üzemekben a helyi lakosság jelentős részét alacsony bérért vagy ingyenmunkán „foglalkoztatták”. A telepések a bennszülött közösségeket szinte feudális jellegű kötelekben, erős függőségben és kiszolgáltatottságban tartották.

Mégis, az 1900 körül rögzíthető kép már sokkal gazdagabb és színesebb, mintsem azt a kolonializmus története felől közelítve gondolnánk. A 20. századhoz érkező fekete-afrikai társadalmak sajátos kettősségek közepette léteztek. Ha Fekete-Afrikát jellemezni kívánjuk, legalább a következő sajátosságokat kell felsorolnunk:

1. tovább éltek a gyarmatosítás előtt kialakult társadalmi-gazdasági és kulturális viszonyok (mindenekelőtt Belső-Afrikában és a Fokföldön),

2. a telepések hatására felerősödött az államszerveződés, sőt az ún. nemzetalkotás. Az európai mintájú, de függő helyzetű politikai-jogi bennszülött államképződmények kezdettől fogva törésvonalat hoztak létre a tradicionális közösségek és a telepések gyarmati kapitalizmusa között.

3. Fokföld környékén ugyanakkor a betelepült „fehérek” egymás közti há-

borúi nyomán (l. az angol-búr/afrikaaner háborúk) alakult ki a dél-afrikai állami berendezkedés.

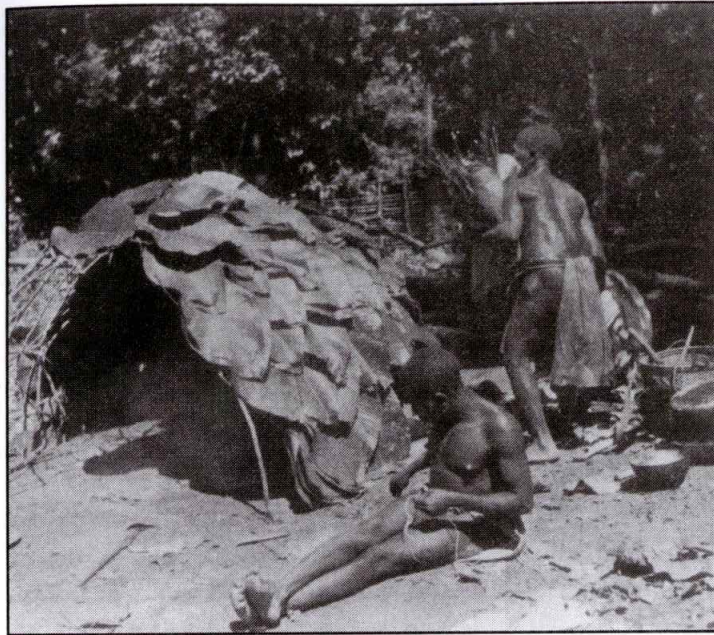
4. Fekete-Afrika Szaharától délre eső többi részén viszont az európaiak által megszervezett és ellenőrzött gyarmatok léteztek (l. térképünket). Természetesen jelentős eltérések voltak a gyarmati rendszerek működését tekintve. E különbségeket nem csupán a gyarmatosító európai hatalmak közti kulturális eltérések okozták, hanem a helyi társadalmak, az afrikai népek, népcsoportok kultúrájának különbözősége is. És eltérő volt a bennszülött népek viselkedése és nemegyszer egymás közti vagy a hódítókhoz kialakított viszonya is. A század végének történelmében találunk lázadásokat, engedetlenségeket, prófétikus mozgalmakat, sztrájkokat és politikai szervezkedéseket. Ezekben az összeütközésekben összekapcsolódott két törekvés a helyi lakosság részéről: a gyarmati uralom megszüntetése és a társadalom bizonyos szintű átszervezése, korszerűsítése.

Sok mozgalom született a 20. század előestéjén, amelyek közül csak néhányat sorolunk itt fel. 1896: ndebelék lázadása, 1903: „madzsi-madzsi” mozgalom, 1896–1897: dél-rhodésiai felkelés; 1900-as évek eleje: a hererok és namák gerillaharca. Mozambikban 1878-tól 1904-ig több felkelés és ültetvényi zendülés képezte az alapját egy új afrikai, „nemzeti” identitás érzületének és a radikális antikolonializmusnak. Csíráiban megjelent a nacionalizmus is.

II. A hagyományos afrikai társadalom

A 19. és 20. század fordulóján még több „hagyományos Afrika” létezett, hiszen az európai uralom nem „bontotta le” a gyarmatosítás előtti, eredeti fekete-afrikai társadalmi viszonyokat.

E társadalmakat három típusba sorolhatjuk: 1. a valóban kezdetleges szintű, ősközösségi fokhoz közeli pigmeus és busman népség, 2. az „állam nélküli” társadalmak és 3. a „quasi államot” működtető társadalmak. A két utóbbi típus nagyon közel állt egymáshoz: ez is, az is falvakká szerveződő (anyai vagy apai belső rend alapján működő) családokra épült.

Pigmeusok levélkunyhót készítenek

A törzsi társadalmi viszonyok a 19. század végén még léteztek. A hagyományos afrikai társadalomból az ősközösségi formáció a 19. század folyamán már eltűnően volt.

A fekete-afrikaiak többsége a századvégre fejlettebb gazdasági szintre jutott. Földet műveltek, pásztorkodtak. Ebből megélték, sőt időnként felesleget is termeltek, amit piacra vittek. A „törzsi-patriarchális” társadalomban a föld közös tulajdonban volt. Azt rituális formában, de hagyományozódó gyakorlatias és „tudományos”, technikai megfontolásból újraosztották. (Az időnkénti újraosztást – ugyanúgy, mint valamikor Európában történt – a családfelek határozták meg következetes, szigorú rend szerint, figyelemmel a terület adottságaira, a népesség létszámára és képességeire stb.). A családi alapú közösség érdekei szerint a földek egy részét közvetlenül a közösség hasznára fordították, míg más részeket egyéni célzatú művelésbe fogtak. Gyakori jelenség volt, hogy az eredeti, „alapító” családokhoz jövevény családok is társultak, akiket a kialakuló faluba befogadtak. Ez általános volt az egyenlítői erdei népcsoportok körében. Életüket, belső viszonyukat az őstől átvett szokásoknak megfelelően – a „patriárka” kétségtelen hatalma ellenére is – a demokratikus és egyenlítői gyakorlat határozta meg.

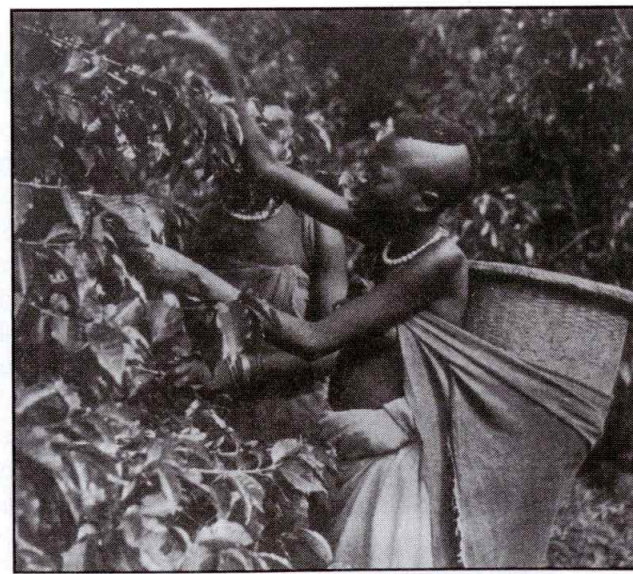

Piac Léopoldville-ben

Megjelent a társadalmi differenciálódás is. A hierarchizálódásnak a gazdasági eredményesség csak egyik kiindulópontja volt, de komoly előnyök alakulhattak ki a munkamegosztásban betöltött státus, annak kedvező vagy kedvezőtlen volta miatt is.

Afrikában jelen volt az „arisztokrácia”, amely kezében tartotta az irányítást. A főnöki rendszer, a hagyományos vezetők (főnökök vagy királyok) uralma a családi vagy faluközösségek gazdasági működésén nem változtatott. A főnökségi uralom az egész közösségre érvényes volt, viszont a főnöki hatalom legtöbbször nem érintette a földtulajdonviszonyokat. A főnökök az elidegeníthetetlen közös tulajdonú földnek inkább csak „intézői” voltak.

Kávészüret

A gyarmatosítás változást hozott. A gyarmatosítással egyidejűleg – annak hatásaként – megjelent és erősödött a magánjogon alapuló földtulajdonrendszer. Azt mondhatjuk: a 19. század végi Afrikában a tradicionális és kolonialista viszonyok egymásmellettiége és keveredése vált meghatározóvá. Egyenlítői és Ausztrál-Afrika hajdani afrikai királyságainak, kultúráinak töredékei tovább halványultak, több esetben a folytonosság megszakadt. A történeti források hiányosságai, valamint az elemzések elégtelensége folytán nehezen rekonstruálható „politikai egységek” töredékei mégis fennmaradtak és hatottak a kolonializmus korszakában is. Ilyenek a Huango folyása mentén a Loango (északon), a Kongó (délen), illetve az angolai, a Lunda és Luba királyságok, a Monomotapa Állam (Dél-Rhodesia) vagy a Zulu néven ismert hatalmi koncentráció (Transvaal). Ezt a „történelmietlen” jelenséget az tette lehetővé, hogy Afrika királyságainak, a maguk sokféle formájában, sajátos vonásaik voltak.

A hagyományos vallások helyi kultuszaiban viszonylag elterjedt és állandó elemként jelentkezett „a félistenné vált királyi ősök, alapítók és hősök” szelleminek részvétele a társadalmi szükségletek kielégítésében. E szellemhit révén a vallási rítusok a politikai döntéshozatal aktusáivá változtak.

III. Féloldalas modernizáció

Dél-Afrika

A második brit–búr háborút (1898–1902) egyes szerzők a 20. század első dekolonizációs konfliktusaként említik.

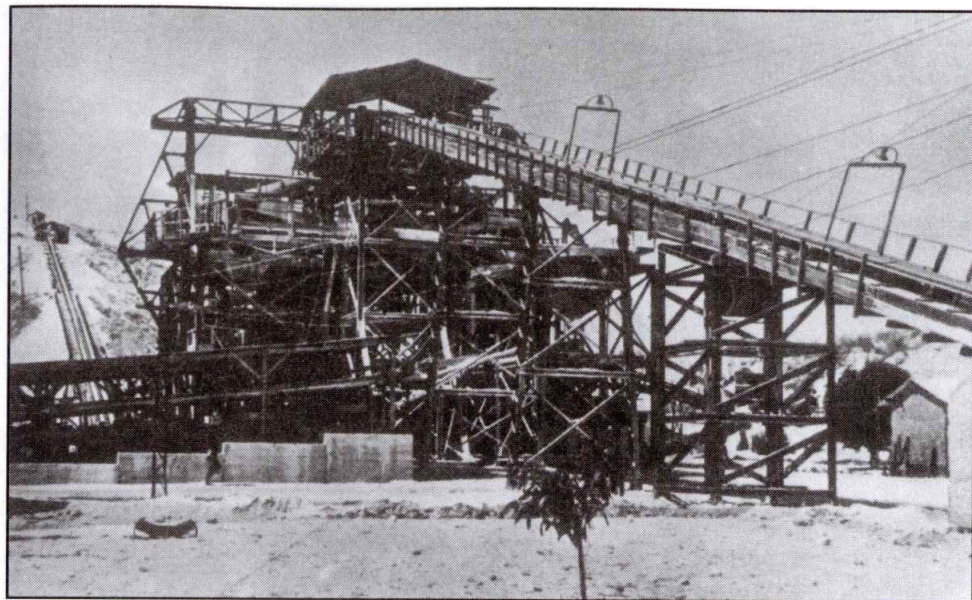
Az Afrikában vetélkedő európai hatalmak és a helyi európai tőkés, illetve telepes csoportok is (afrikaanerek, más „külföldiek”) lendületesen folytatták a helyi természeti kincsek kiaknázásához és ellenőrzéséhez elengedhetetlen infrastrukturális építkezéseket. Mindenekelőtt a vasútépítések gyorsultak fel (az 1880-as évek végétől: fokföldi vasútépítés Transvaalig; a Natal-vonal megnyitása 1895-ben). Az afrikaanerek eleinte szigorúan, majd enyhébb formában utasították el az otthoniak, a „brittek” és az „uitlander”-ek beavatkozásait és követeléseit. Ennek volt megnyilvánulása a két búr háború. (Például: Kruger transvaali vezető igyekezett kirekeszteni a választójogból a „külföldieket”, akik viszont mint „harmadik oldal” egyre komolyabban szervezkedtek és megalakították az ún. *Transvaal Nemzeti Uniót*, kikiáltva a belső autonómiát egy *Brit Dél-afrikai Föderáció* kialakítása jegyében.)

A térségben élő afrikai népcsoportok helyzete mindvégig kilátástalannak látszott. A bennszülöttek szerepe marginalizálódott. A búr háborúk után nemcsak a modern tőkés viszonyok győzedelmeskedtek, hanem uralkodóvá vált a fehérek és feketék elkülönítése, alá-fölé rendeltségének kikényszerítése is. (Afrikaiak rezervátumokba, bantusz-tánokba irányítása, életmódjuk korlátozása, bérmunkássá, munkaerőtartalékká való tömegmértű átszervezése.)

A Kongó-vidék

A kontinens belsejében (Közép-Afrika) az európaiak nehezebb terepen mozogtak, és merőben más afrikai hagyományokat találtak.

A Kongó-medencében egykor, a 13. században létező nagy kiterjedésű *Kongói Királyság*ból a 19. század végére már csak egy kis főnökséggé zsugorodott állam (*Mani-Kongó Állam*) maradt fenn. A térség sorsát a berlini konferen-

Bánya Manonóban. Ónérc iszapolása

cián döntötték el. Meghatározóak voltak Franciaország, Portugália, Nagy-Britannia, továbbá Németország és az Egyesült Államok hatalmi érdekei. *II. Lipót* belga király különleges befolyásra tett szert a régió megszervezésében. Személyesen irányított vállalkozások sorozatával teremtette meg az ún. *Kongói Független Államot*, amelyben a belga érdekeltségen kívül franciák, angolok, németek, portugálok és olaszok is különleges jogokat élveztek.

A kis belga állam rendkívüli brutalitással valósította meg a „teljes gyarmatosítás”-t. Becslések szerint öt-nyolc millió bennszülött esett áldozatul az „eredeti tőkefelhalmozásnak” és a hódolatásnak. Belga-Kongó féleurópai területével és természeti kincseivel Afrika motorjává s így a nemzetközi

Jadotville. Katanga-vasút

piac számottevő szereplőjévé vált. A hatékonyságot a tőkés vállalatok és a belga adminisztráció tevékenysége biztosította. (Amíg Dél-Afrikában az *Oppenheimer-csoport*, addig itt főként a *Rotschild-ház* befolyása alá került a gazdasági kiaknázás és a kereskedelem.)

A kongói népcsoportok (a falvak, a „bozót”, a völgyek és hegyvidékek lakossága) egyelőre a hagyományos főnökségi keretek között élt. De a kolonista politika a helyi főnökségekre épülő gyarmati közigazgatási-adminisztratív szervezet gyors kialakítását célozta. És azt, hogy a főnökségi-adminisztratív egységek élén lojális vezetők álljanak. Megjelentek a kultúravesztés, az eredeti afrikai közösségi viszonyokat torzító és bomlasztó idegen hatások. Így Afrika „szívében” is „kettős” viszonyok uralkodtak: egy *stagnáló* (vagy *süllyedő*) *hagyományos afrikai társadalom* és egy *nyers piacgazdaságra, kapitalizmusra kényszerített társadalom*. Ez utóbbiban új társadalmi réteg alakult ki: a fehér uralomnak alávetett, gyakran származási helyüktől elszakított, „proletarizálódó” afrikaiak. Egyfelől tehát az „atavisztikus” viszonyok fennmaradtak, másfelől a jövőbe mutató, az európai érdekségekhez kapcsolódó gyarmati kapitalizmus vette kezdetét. Megteremtődtek a gazdasági kiaknázás alapfeltételei, ugyanakkor a bennszülött népcsoportok eredeti kultúrája végzetesen fellazult.

BENKES MIHÁLY

ÉLETKÉPEK, HÉTKÖZNAPOK

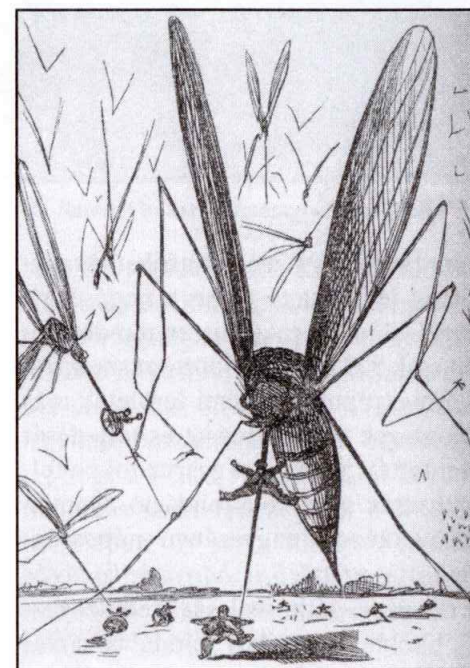
A trópusi betegségek

Arra a kérdésre, hogy melyik a Föld legveszélyesebb állata, nem biztos, hogy sokan válaszolnának az *anopheles* szúnyog nevével, pedig a maláriát terjesztő ízeltlábú – durva becslések szerint is – a kőkortól kezdődően az emberiség halandóságának legalább harmadáért felelős! Más szúnyogokkal együttvéve pedig biztos állítható, hogy legkevesebb minden második ember halálában közrejátszottak valamilyen módon. A szúnyogok szerepét számos trópusi betegség – így a malária, a sárgaláz, az elefantiázis – terjesztésében ugyanakkor csak a századforduló tájékán ismerte fel az orvostudomány.

Európa találkozása a trópusi betegségekkel

A trópusi betegségek terjedése szorosan összekapcsolódott a gyarmatbirodalmak és az európai államok tengerentúli hódításaival.

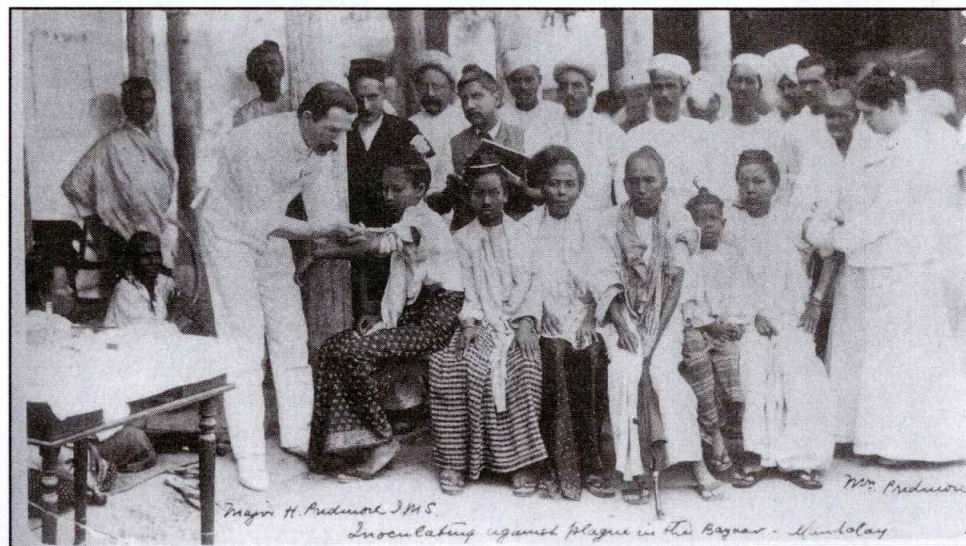
A trópusok betegségeivel az Európát elhagyók a 19. század első felében találkozhattak, akik elsődlegesen még katonának, kisebb számban kereskedők, illetve

A „legveszélyesebb állat”

elvéve hivatalnokok voltak. Nagyobb számban éltek az 1857. évi szipojfelkelés után angol katonák Indiában, avagy már az 1830-as évektől kezdődően francia katonák Algériában. Az 1870-es évektől

Pestis elleni védőoltás Burmában

megnőtt a hivatalnokok és a kereskedők száma, akik a trópusi területeken telepedtek le.

A század folyamán egyre több híradás jutott el a tengerentúli betegségekről, járványokról Európába. A karibi sárgalázjárványok évenkénti visszatérése, az indiai angol csapatokat rendszeresen tizedelő kolera és az afrikai kontinensen szinte mindenütt jelen lévő malária óriási áldozatokat követeltek.

Kinin, vízsűrítő, kórházhajó

A betegségek nagyságrendekkel több áldozatot szedtek, mint a háborúk. Ez betudható volt egyrészt a hiányzó immunitásnak, másrészt a korabeli gyógyítási eszközöknek. Alapvető oka mégis a hiányos és elégtelen tudás volt, ami miatt a megelőzés, de a gyógyítás sem a megfelelő irányokba mutatott. Sok esetben már a kezelés maga életveszélyes volt. A kolera cseppfertőzéses terjedését sokáig nem ismerték fel, így egészen 1854-ig a víz szerepét nem vették figyelembe, pedig arra a korábbi indiai leírások adhattak volna elegendő utalást. A malária esetében is a tüneti lázra koncentráltak, ami a korabeli értelmezés szerint a folyadékháztartás felborulása miatt következett be, s ezért az egyensúlyt helyreállítandó, piócás kezeléssel és vérvétellel próbálkoztak. (Ma már tudjuk, hogy a vörösvértestek pusztulásával járó betegség esetén minden további vérvesztés egyre biztosabb utat jelentett a beteg halálához.)

A trópusi és szubtrópusi területeken állomásoztatott hadseregek hozták a kor legjelentősebb változásait, hiszen a hadseregek vezetése hamar felismerte, hogy a kinin legalább annyira fontos fegyver, mint az ismétlőpuska. A rövid hadjáratok sorában elsőként az 1868. évi etiópai brit háborúban alkalmazták együttesen a hordozható vízsűrítőket, a kinin rendszeres adagolását, illetve a parton állomásoztatott kórházhajót. Mindezek nyomán e hadjáratban a harctéri veszteségek magasabbak voltak, mint a betegségek miatt elhunytak száma. Az igazi áttörést azonban az 1874. évi ashanti hadjárat hozta, ahol közel 3000 angol katona tartózkodott az Egyenlítőhöz közeli ashanti birodalom területein. Az etióp hadjáratához hasonlóan trópusi betegségek miatt itt sem következett be komolyabb veszteség,